

İNSANİ KALKINMA ENDEKSİ VE TÜRKİYE İÇİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Şevket TÜYLÜOĞLU**

Burak KARALI***

Özet

Kalkınmanın sadece iktisadi büyüme ile ölçülmesinin yetersiz olması, insan eksenli ölçme tekniklerinin geliştirilmesine yol açmıştır. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP) tarafından geliştirilen İnsani Kalkınma Endeksi (Human Development Index-HDI); sağlık, bilgi ve gelir düzeyi şeklinde üç temel unsura dayalı olarak hesaplanmaktadır. Bu unsurlar iyi bir yaşama, ekonomik kaynaklara ve çok sayıda siyasal ve sosyal amaçlara ulaşabilmek için anahtar bir rol oynamaktadırlar.

UNDP tarafından hesaplanan beşer yıllık HDI trend değerleri, Türkiye'nin istikrarlı bir insani kalkınma süreci sergilediğini göstermektedir. Türkiye için bağımsız olarak hesapladığımız HDI değerleri, UNDP'nin hesaplamalarına göre daha istikrarlı ve az miktarda da olsa daha yüksek çıkmıştır. Yine de hesaplamaların tamamına göre, Türkiye orta insani kalkınma düzeyini aşamamıştır. Türkiye'de iller düzeyinde de sağlıklı bir hesaplamanın yapılabilmesi ve başarılı bir insani kalkınma politikasının uygulanabilmesi için, iller düzeyinde UNDP standartlarında resmi verilerin oluşturulması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma İktisadi, İnsani Kalkınma, İnsani Kalkınma Endeksi, Türkiye

Abstract

As a result of the inadequacy of economic growth as the sole indicator of development, different measurement techniques based of human development were introduced and developed. In this content, the Human Development Index (HDI), which was developed by the United Nations Development Programme (UNDP), measures development by using three basic elements, namely health, knowledge, and income level. These elements have key role in reaching political and social ends, economic resources, and better life standards.

* Bu çalışma "Karalı, 2005" kaynağında gösterilen yayımlanmamış yüksek lisans tezinden türetilmiş ve daha sonra geliştirilerek makale şeklinde hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Zonguldak Karaelmas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

*** Zonguldak Karaelmas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

The HDI values calculated by the UNDP in every five-year-period indicate that Turkey exhibits a stable human development process. The HDI values that we calculated are slightly higher and more stable than the values calculated by the UNDP. Still, the human development level of Turkey cannot exceed the medium human development level. In order to be able to apply a successful human development policy and to make viable calculations in provincial base, a provincial database at the UNDP standards must be formed in Turkey.

Keywords: Development Economics, Human Development, Human Development Index, Turkey

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uzun bir süre kalkınma kavramı salt ekonomik performans ile açıklanmaya çalışılmış ve genel olarak iktisatçılar gelir ve üretim büyümesi üzerine yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla iktisadi büyüme bir ülkenin kalkınmasının ölçülmesinde temel bir gösterge olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda bir çok iktisatçı kişi başına GSYİH'nin (gayri safi yurt içi hasıla) görelî iktisadi performansın güvenilir ve karşılaştırılabilir bir ölçüm sağladığını; hatta sağlık, eğitim, yaşam koşulları gibi kalkınmanın iktisadi olmayan unsurları için de yeterli bir gösterge niteliği taşıdığını belirtmişlerdir. Bununla birlikte yaklaşık son yirmi yıldır kalkınmanın anlaşılması için, gelirden başka bir çok sosyal göstergeye bakılması gerektiğini ileri süren düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda çeşitli endeksler geliştirilmiş ve bunlar içinde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP) İnsani Kalkınma Endeksini (Human Development Index-HDI) geliştirerek, yıllık İnsani Kalkınma Raporlarında (Human Development Report-HDR) her yıl yayınlamaya başlamıştır.

Bu çalışmanın amacı HDI'nin incelenmesi, UNDP'nin hesapladığı HDI değerlerinin Türkiye açısından yorumlanması ve Türkiye için DİE¹ verileri ile bağımsız olarak hesapladığımız HDI gösterge ve değerlerinin UNDP kaynaklı HDI gösterge ve değerleri ile karşılaştırılması ve değerlendirilmesidir. UNDP tarafından hesaplanan HDI'lerin oluşturulmasında kullanılan verilerin kaynakları değişkenlik göstermektedir. UNDP hesaplamalarında yüksek HDI değerlerine sahip olan ülkelerin kalkınma verileri genellikle söz konusu ülkelerin ulusal

¹ DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü), 10/11/2005 tarih ve 5429 sayılı Türkiye İstatistik Kanunu'nun kabul edilmesi ve 18/11/2005 tarih ve 25997 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanması ile, TÜİK'e (Türkiye İstatistik Kurumu) dönüştürülmüştür.

kaynaklarından elde edilmektedir. Orta ve düşük HDI değerlerine sahip olan ülkelerin verileri ise genellikle uluslararası kuruluşlardan elde edilmektedir; bunun nedeni, uluslararası karşılaştırmalarda kullanılacak olan gösterge ve endeksleri oluşturan verilerin söz konusu ülkelerin ulusal istatistiki kuruluşlarında mevcut olmaması veya tutarsız olmasıdır.

Türkiye’de DİE kaynaklı verilerle iller düzeyinde HDI’nin doğru ve kesin bir şekilde hesaplanması, veriler tam olarak mevcut bulunmadığından dolayı, adeta mümkün değildir. Bununla birlikte Türkiye geneli verileri kullanılarak hesaplama yapmak mümkündür. Yine de DİE verileriyle UNDP’nin kullandığı verilerin tam olarak uyumadığını belirtmek gerekir. Bu yüzden, UNDP’nin geliştirmiş olduğu nihai HDI hesaplama yöntemini kullanarak, HDI’nin DİE kaynaklı göstergelerle hesaplanması ve UNDP ile karşılaştırılması yararlı görülmüştür. Türkiye’de HDI için kullanılabilir ve elde edilebilir veriler de dikkate alınarak, tutarlı bir karşılaştırmanın yapılabilmesi için, 1999-2003 yıllarını kapsayan beş yıllık dönem ele alınmıştır.

Çalışmanın planında, ilk önce HDI’nin temel unsurları ve HDI hesaplama yöntemindeki gelişme açıklanmaktadır. Daha sonra UNDP’nin yıllık raporları taranarak, Türkiye’nin HDI değerleri incelenmekte ve UNDP Türkiye Ofisi’nin raporları gözden geçirilmektedir. Son olarak Türkiye’nin HDI değerleri bağımsız olarak hesaplanmakta ve UNDP raporları ile karşılaştırılarak çalışma sonuçlandırılmaktadır.

2. Kalkınmanın Ölçülmesi ve İnsani Kalkınma Endeksi

2.1. İnsani Kalkınmanın Ölçülmesi

Özellikle 1980’li yıllardan itibaren olmak üzere, bir kısım iktisatçılar kalkınmanın ölçülmesinde kullanılan GSYİH’nin özünde bir eksiklik barındırmakta olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu iktisatçılar, iktisadi faydanın dağılımı, yoksulluk, yetersiz beslenme, düşük okur/yazarlık, sınırlandırılmış kişisel özgürlük ve güvenliği içeren düşük yaşam düzeyleri gibi iktisadi ve sosyal hastalıkların derinliği ve genişliğini yansıtabilmesi bakımından, GSYİH’nin yetersiz olduğuna dikkat çekmişlerdir (Todaro, 1992: 359).

Buradan hareketle, günümüzde kalkınma kavramı tek başına iktisadi performans ile değil, daha çok insanların iyi bir yaşam sürdürebilmeleri ile açıklanmaktadır. Buna göre iktisadi büyüme tek başına bir amaç değil, insanların yaşamlarını geliştiren bir araçtır. İktisadi büyümenin yaratmış olduğu fayda insanın yaşam kalitesine dönüştürülebilir. Kalkınma kavramı, insanın kendisi ve iyi bir yaşam sürdürmesi ile ilgili bir kavram olarak açıklanmaktadır. Bu çerçevede, iyi bir yaşamın ölçülmesi için yeni araştırmalar yapılmış ve çeşitli insani kalkınma göstergeleri ve endeksleri geliştirilmiştir (Jahan, 2002: 1). Bu göstergeleri kullanarak öncü niteliğinde en çok bilinen üç ölçme girişimi şunlardır (Todaro, 1992: 359):

- Birleşmiş Milletler Sosyal Kalkınma Araştırma Enstitüsü (United Nations Research Institute on Social Development), 1960'lı ve 1970'li yıllarda gelişmekte olan birçok ülke için dokuzu sosyal, yedisi iktisadi olan 16 temel gösterge ile bileşik bir endeks formülü kullanarak bir dizi çalışma yapmıştır.
- Adelman ve Morris tarafından, 1967 yılında 41 değişkene göre, gelişmekte olan 74 ülkeyi sınıflandıran bir çalışma yapılmıştır.
- Washington'da Denizaşırı Kalkınma Konseyi (Overseas Development Council) tarafından 1970 ile 1980 yılları için Fiziksel Yaşam Kalite Endeksi oluşturulmuştur. Bu ölçmede karşılaştırmalı ve zaman serili bir çalışma yapılmış ve üç temel sosyal gösterge üzerinde odaklanmıştır. Bunlar bebek ölüm oranı, yaşam beklentisi ve yetişkin okur/yazarlık oranıdır. Bu çalışma gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkeleri kapsamıştır.

Bu ve benzeri çalışmaların birleştiği ortak nokta kalkınmayı açıklamak için kişi başına GSYİH'nin yetersiz olduğu, kalkınma sürecinde insana önem verilmesi gerektiği ve bu çalışmaların daha geniş bir biçimde sosyal göstergelerle desteklenmesi gerektiği düşüncesidir. Geliştirilen bu çalışmaların en önemlisi Birleşmiş Milletler'in küresel kalkınma kuruluşu olan UNDP'den gelmiştir. UNDP 1980'li yıllarda Amartya Sen'in geliştirmiş olduğu insan eksenli kalkınma anlayışını yansıtan HDI'yi geliştirmiş ve 1990 yılından itibaren HDR'lerin içinde her yıl düzenli olarak yayınlanmaktadır. HDR'lerin yayınlanmasıyla birlikte, kalkınmada insani kalkınma perspektifi çok önemli bir gelişimin içine girmiştir. Aşağıda söz konusu HDI ve unsurları açıklanmaktadır.

2.2. İnsani Kalkınma Endeksi ve Unsurları

HDI, temel insani kapasitelerinin ortalama bir ölçümü ve aynı zamanda üç temel boyut üzerine kurulu olan insani kalkınmanın özet bir ölçümüdür. HDI, insani kalkınmanın üç temel boyutu çerçevesinde bir ülkenin ortalama başarılarını ölçmektedir. İnsani kalkınmada sözü edilen bu üç temel boyut, 2005 yılında UNDP'nin yayınlamış olduğu HDR'de (UNDP, 2005: 341) şu şekilde tanımlanmaktadır:

- Doğumda yaşam beklentisi olarak ölçülen uzun ve sağlıklı bir yaşam,
- Yetişkin okur/yazar oranı ve gayri safi okula kayıt oranı olarak ölçülen bilgi ve
- Satın alma gücü paritesine (SGP) göre hesaplanan kişi başına GSYİH olarak ölçülen arzulanan bir yaşam standardı.

Doğumda yaşam beklentisi ve okur/yazarlık oranı, diğer insani kalkınma amaçlarına yol gösterici olma özelliklerinin yanında, kendileri de başlı başına bir amaç teşkil etmektedir. Bütün bunların yanında gelirin diğer kalkınma amaçları için iyi bir araç olma özelliği vardır (Anand ve Sen, 1994: 3). İnsani kalkınmanın söz konusu temel boyutları aşağıda kısaca açıklanmaktadır.

2.2.1. Sağlık: Doğumda Yaşam Beklentisi

Endeksteki birinci unsur olan yaşam beklentisinin önemi uzun bir yaşamın tek başına değerli olmasına ve iyi bir sağlık ve yeterli beslenme gibi çeşitli ve dolaylı faydaların yüksek yaşam beklentisi ile yakından ilişkili olmasına dair genel inançtan kaynaklanmaktadır. Söz konusu dolaylı faydalarla olan ilişki yaşam beklentisini insani kalkınmanın en önemli göstergesi yapmaktadır (UNDP, 1990: 12).

Endekste hesaplanan yaşam beklentisi değişkeni bir toplumdaki sınıf, cinsiyet ve diğer kategoriler için hesaplanabilmekte ve söz konusu ülkenin sosyal resmini göstermektedir. Bununla birlikte, yaşam beklentisi ile ilgili elde edilebilir verilerin niteliği çoğunlukla iyi değildir ve bu durum HDI'yi kullanırken ve yorumlarken ciddi sorunlara neden olabilmektedir.

2.2.2. Bilgi: Okur/yazarlık ve Okullaşma

İnsani kalkınmada ikinci temel unsur bilgidir. Bilginin genel ve en önemli ölçüleri de okur/yazarlık ve okullaşma oranıdır. Okur/yazarlık, bir insanın öğrenme ve bilgiyi inşa etmesindeki ilk adımındır. Okur/yazarlık göstergeleri modern toplumda üretken bir yaşam için son derece önemli olan kaliteli eğitime erişmenin kaba bir yansımasıdır. Bu yüzden okur/yazarlık göstergeleri insani kalkınmayı ölçen her yöntemin zorunlu unsurudur (UNDP, 1990: 12).

Eğitim ile ilgili başarının saf bir büyüklük dağılımından çok, gruplar arası farklılıklarına da bakılmasının bir takım avantajları vardır. Kadın ve erkekler arasında eğitim başarısı açısından farklılık özellikle hem cinsiyetler arası adalet sorunu için, hem de kadın eğitiminin kadın ve erkeğin birlikte ve sosyal olarak daha iyi bir yaşam sürdürmesi üzerindeki etkisi için pratik bir önem taşımaktadır (Anand ve Sen, 1994: 7).

Birçok ülke okur/yazarlık kavramını farklı biçimlerde tanımlamaktadır. Ayrıca, okula kayıt verileri uluslararası düzeyde karşılaştırılabilir değildir. Çünkü okulların eğitim kalitesi, okulu bırakma oranları ve öğretim yıllarının uzunluğu gibi unsurlar ülkeler arasında ve ülkeler içinde çok önemli farklılıklar göstermektedir (Srinivasan, 1994: 241). Endekslerin yorumlanmasında bu durumların ortaya çıkardığı zorlukların bilinmesi gerekmektedir.

2.2.3. Gelir Düzeyi: Satın Alma Gücü Paritesine Göre Kişi Başına Gelir

İnsani kalkınmada üçüncü anahtar unsur, arzulanan bir yaşam için gerekli ve ölçülmesi son derece zor olan kaynaklar üzerindeki kontrol gücüdür. Kaynaklar hakkında kesin verilere erişmek çok zor olduğundan insani kalkınmanın ölçülmesinde gelir göstergeleri kullanılmaktadır. Kişi başına gelir göstergelerinin çoğunlukla elde edilebilir olması bir ülkenin geliri hakkında kesin bilgiler verebilmektedir. Ancak ticarete konu olmayan mal ve hizmetlerden, döviz kurlarındaki dalgalanmalardan, tarifelerden ve vergilerden kaynaklanan bozulmalar göz önüne alındığında; nominal fiyatlarla kişi başına gelir verileri uluslararası karşılaştırmalar için kullanışlı olmamaktadır. Bu yüzden bu tür veriler, mallara yönelik satın alma gücünün iyi bir tahminini ve arzulanan bir

yaşam standardı için kaynaklar üzerindeki kontrolü daha sağlıklı bir biçimde gösteren SGP göre kişi başına reel GSYİH göstergeleri kullanılarak geliştirilmiştir (UNDP, 1990: 12).

2.2.4. İnsani Kalkınma Endeksinde Kullanılan Unsurların Yeterliliği

İnsani kalkınmanın ölçümünde kullanılan söz konusu bu üç boyutun ölçümü genel bir başarısızlık sergileyebilir. Her şeyden önce, bu ölçümler bir nüfustaki eşitsizlikleri gizleyen ortalama değerlerdir. Örneğin, farklı sosyal gruplar farklı yaşam beklentilerine sahiptirler. Okur/yazarlıkta kadın ve erkek arasında genelde yaygın bir eşitsizlik vardır. Bu değerler, kadın-erkek, zengin-yoksul, kentsel ve kırsal kesimde yaşayanlar veya farklı etnik ve dinsel gruplar arasında yapılan geniş boyuttaki ayrımcılığı gizleyebilmektedir. Gelir genellikle düzensiz bir şekilde dağılmıştır ve kişi başına ortalama gelir var olan büyük eşitsizlikleri gizlemektedir (UNDP, 1990: 12; Streeten, 1994: 235). Dolayısıyla bu endeks, bir ülkedeki insani kalkınmanın ayrıntılı bir resmini vermemektedir. Bu sorunu gidermek için, insani kalkınmanın diğer önemli ve zengin göstergeleri HDI'ye eklenerek geliştirilmiştir. Bu göstergeler her yıl HDR'de gösterilmektedir (Jahan, 2002: 4).

İnsani kalkınma kavramı her hangi bir endeksten veya diğer göstergelerden daha derin ve zengin bir yapıya sahiptir (Streeten, 1994: 235). Yalnızca HDI'ye odaklanmak bir hata olabilir; fakat sözü edilen diğer göstergeleri başka türlü tek bir endeks haline çevirebilmek imkansızdır. Dolayısıyla HDI'nin tamamen önemsiz olduğu da iddia edilemez. HDI'nin yalnızca üç boyuta odaklanmasının nedeni, iyi bir insan yaşamı için çok önemli olan temel kapasitelerin başarılmasının diğer fırsatlara açılan kapılar anlamına gelmesidir. Örneğin; insan hakları, toplumsal ve siyasal katılım ve ayrımcılık gibi unsurlar HDI'nin içinde yer almasa da, HDI'ye bağlı olarak insani kalkınma önemli ölçüde başarılıldığında, tüm insanlık için bu unsurlara giden kapı açılmış olacaktır (Jahan, 2002: 4). Yeterli bir ölçüm verebilmesi bağlamında, HDI'nin önemi de buradan kaynaklanmaktadır.

3. İnsani Kalkınma Endeksinin Evrimi ve Hesaplanması

3.1. İnsani Kalkınma Endeksinin Evrimi

İnsani kalkınmanın ölçümünde kullanılan HDI zaman içinde önemli değişikliklere uğramış ve geliştirilmiştir². Bu gelişme sürecindeki değişiklikler HDI'nin farklı yıllarda ortaya koyduğu insani kalkınma düzeylerine ilişkin endeksleri anlamak ve doğru yorumlamak için oldukça önem arz etmektedir. Bu yüzden HDI'ye yönelik evrimin açıklanması ve göz önünde bulundurulması yararlı görülmektedir.

1990 yılında ilk HDR yayınlandığında HDI, bir kaç temel özelliğe sahipti. Bunlardan ilki, HDI'nin bir yoksunluk bakış açısıyla oluşturulmuş olmasıdır. Önce her bir değişken için yoksunluk araştırması yapılarak, ortalama yoksunluk bileşimi tanımlanmıştır. Daha sonra “1” rakamından ortalama yoksunluk bileşimi çıkarıldığında oluşan sayı HDI'yi temsil etmekteydi (UNDP, 1990: 109).

Endeksin hesaplamasında yaşam beklentisi, okur/yazarlık ve kişi başına reel GSYİH değişkenleri temel değişkenler olarak belirlenmiştir. Gelir göstergesi, kişi başına reel GSYİH'nin logaritması alınarak hesaplanmaktadır. Söz konusu formül bu üç temel değişkenin her biri için uğranılan yoksunluğun ölçümünü tanımlamaktadır. Temel değişkenlerin her biri için uğranılan yoksunluk eşit olarak ağırlıklandırılmıştır. Bunun nedeni, HDI içinde yer alan tüm boyutların, felsefe olarak eşit bir öneme sahip olmaları ve insan kabiliyetlerinin oluşturulması için eşit düzeyde gerekli görülmesidir (UNDP, 1990: 109; UNDP, 1999: 12).

Akademik çalışmalar, politik tepkiler ve kalkınma sorunları ile ilgilenenlerin talepleri ile 1991 yılında HDI'ye metodolojik olarak bir takım yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu düzenlemelerden birincisi, 1991'den başlayarak, HDI'nin hesaplanmasında dolambaçlı yolun terk edilmesi ve doğrudan hesaplama yöntemine geçilmesidir. Buna göre, artık insani yoksunluk endeksi hesaplanarak “1” rakamından çıkarılmayacaktır. Doğrudan HDI'nin elde edilebilmesi için öncelikle üç alt endeks oluşturulacaktır. Bu endeksler insani kalkınmanın üç temel boyutunu ifade eden endekslerdir.

² Bu başlık altında insani kalkınmayı ölçmek için geliştirilen HDI'nin son halini almasında yaşanan evrimsel süreç açıklanmaktadır. Bu süreçte kullanılan ve geliştirilen formüller ve hesaplama yöntemleri burada ayrıntıları ile açıklanmamaktadır. Söz konusu ayrıntılar için bkz., Karalı, 2005: 34-46.

1991’de yayınlanan HDR’de getirilmiş olan bir diğer yenilik ise okullaşma oranını ikinci bir unsur olarak eklemesidir. Bu ikinci unsur yüksek seviyelerdeki yetenek olgusunu göstereceği ve özellikle sanayileşmiş ülkeleri farklılaştırmada yardımcı olacağı düşünülerek tasarlanmıştır (UNDP, 1991: 15). Erişkin okur/yazarlığa 2/3, okullaşma oranına 1/3 oranlarında ağırlık verilmiştir. Erişkin okur/yazarlıkta 2/3 ağırlık verilmesinin nedeni bu değişkenin eğitime katılımın stok değişkenlerini daha iyi temsil etmesidir.

Ayrıca 1991’deki HDR’nin, eşitsizliği göz önüne alarak HDI’nin gelir unsurunu düzelteren ilk Rapor olma özelliği vardır. 1990 yılı ölçümleri tüm nüfustaki geniş eşitsizliği gizleyen ortalamaları vermektedir. 1991’de HDI’deki söz konusu gelişme ile ülkelerdeki gelir dağılımına daha duyarlı bir hesaplama getirilmiştir (UNDP, 1991: 17). Bu yöntemin tamamen benzerleri 1992 ve 1993’te de uygulanmıştır.

1994’te yoksulluk sınırının belirlenmesinde yeni bir değişikliğe gidilmiştir. Yeni düzenlemeye göre SGP ile desteklenmiş gelir sınırı değeri dünya ortalama küresel değeri olarak belirlenmiştir. 1994’teki bir diğer değişiklik ise gelir eşitsizliğinin ölçülmesinde Gini katsayısının kullanımının bırakılmasıdır. Bunun nedeni hiçbir ülkenin çok iyi bir gelir dağılımına sahip olmaması ve Gini katsayısıyla elde edilen oranın HDI ile çarpımı demek olan düzeltilmiş gelir dağılımının (income distributional-adjusted) tüm HDI değerlerini düşürüyor olmasıdır (UNDP, 1994: 97).

1994’teki değişikliklerden bir diğeri ise, HDI’nin üç unsuru için maksimum ve minimum değerlerinin seçimindeki yöntem değişikliğidir. Her yıl yayınlanan HDI’nin yıllar itibarıyla karşılaştırılabilir ve daha gerçekçi analizler için maksimum ve minimum değerlerin sabitlendiği 1994 yılında, doğumda yaşam beklentisi değişkeninin maksimum değeri gelecekteki uzun dönem perspektifi ile 85 yıl, minimum değer ise 25 yıl olarak sabitlenmiştir. Bu değerler demografi ve tıp biliminin öngördüğü değerlerdir (UNDP, 1994: 92). 2005 yılı Raporu dahil olmak üzere tüm raporlarda bu değerler kullanılmıştır (UNDP, 2005: 341).

1995 yılında yayınlanan HDR’de 1991’den 1994’e kadar uygulanan eğitim endeksi geliştirilmiştir. Okullaşma yılları değişkeninin yerine ilk, orta ve yüksek öğretim kurumlarındaki brüt okullaşma oranının bileşimi alınmıştır. HDI’deki eğitim endeksi, ortalama eğitim yılı değişkeni

yerine, okullaşma oranı ve okur/yazarlık oranı değişkenleri ile oluşturulmuştur (UNDP, 1991: 90; HDR, 1995: 134). Eğitim endeksi 2005 yılı dahil olmak üzere 1995 yılından itibaren bu şekilde oluşturulmuştur (UNDP, 2005: 341).

1999 yılında yayınlanan HDR’de, Anand ve Sen’in yapmış oldukları çalışmalar temel alınarak, gelir hesaplama yönteminin bir kez daha düzeltilmesi yoluna gidilmiştir. Aşağıda açıklanmakta olan bu gelir formülü ve diğer boyut endekslerinin hesaplama tekniği 1999 yılından itibaren değişmeden kullanılmaya devam etmektedir (UNDP, 2005: 341).

3.2. HDI’nin Hesaplanma Yöntemi

HDI’nin hesaplanma yönteminin evrimi gösterildikten sonra, sıra bu hesaplanmanın nihai olarak nasıl yapıldığını açıklamaya gelmiş bulunmaktadır. Hesaplama ilk önce insani kalkınmanın üç unsuruna ait göstergeler ayrı ayrı birer endeks haline getirilmektedir. Doğumda yaşam beklentisi, yetişkin okur/yazarlık oranı ile brüt okullaşma oranı ve -yaşam pahalılığını bölgesel olarak yansıtan- SGP’ye göre kişi başına reel GSYİH göstergeleri; sırasıyla yaşam beklentisi endeksi, eğitim endeksi ve gelir endeksine dönüştürülmektedir. Son olarak bu endeksler birleştirilerek tek bir endekse yani HDI’ye dönüştürülmektedir (UNDP, 2005: 340).

HDI’yi oluştururken her bir değişken bir ölçeklendirme işlemiyle normal birer sayı haline getirilmektedir. Bu süreçte her bir değişken için maksimum ve minimum değerler seçilmekte ve bu değerler arasındaki fark, ölçekleri tanımlamaktadır. Normal birer sayı haline getirilen değişkenler şu şekilde oluşturulmaktadır: Önce, gözlemlenen değer ile minimum değer arasındaki fark belirlenmekte, sonra bu farklılık maksimum ve minimum değerler arasındaki farklılığın bir oranı olarak gösterilmektedir. Böylece endeks değeri 0 ile 1 arasında ölçeklendirilmiş olmaktadır (Jahan, 2002: 5).

Ölçekleme ve normal birer sayı haline getirme işlemi iki nedenden dolayı gereklidir. Birincisi, HDI’nin içinde yer alan değişkenler farklı birimlere sahiptir. Şöyle ki, yaşam beklentisi yıllarla, yetişkin okur/yazarlık oranı yüzde ile ve kişi başına GSYİH ise SGP’ye göre para birimiyle gösterilmektedir. Bunlar normal birer sayı haline getirilerek,

farklı birimler elimine edilmekte ve saf sayılara ulaşılmaktadır. İkinci olarak, ölçekleme işlemi ülkelerin uluslararası düzeyde karşılaştırılmasına olanak tanımaktadır (Jahan, 2002: 5). HDI'yi oluşturan her bir boyut endeksi, 0 ile 1 arasında bir değer alacak şekilde aşağıdaki gibi formüle edilmiştir (UNDP, 2005: 341):

$$\text{Boyut Endeksi}^3 = (\text{Gerçek Değer} - \text{Minimum Değer}) / (\text{Maksimum Değer} - \text{Minimum Değer})$$

Formülde gerçek değer, ülkenin fiilen sahip olduğu değeri göstermektedir. Minimum ve maksimum değerler ise, HDI'nin hesaplanmasında geliştirilen hedef değerlerdir (UNDP, 2005: 341). Kullanılan hedef değerler Tablo 3.1'de gösterilmiştir.

Tablo 3.1. HDI'nin Hesaplanmasında Kullanılan Hedef Değerler

Göstergeler	Maksimum Değer	Minimum Değer
Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)	85	25
Yetişkin Okur/yazarlık (%)	100	0
Birleşik Brüt Okullaşma Oranı (%)	100	0
Kişi Başına GSYİH (SGP US \$)	40.000	100

Kaynak: UNDP, İnsani Kalkınma Raporu 2005: 341.

HDI, tek tek hesaplanan boyut endekslerinin basit bir ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. HDI değerlerinin 0,000-0,499 arasında olması düşük, 0,500-0,799 arasında olması orta ve 0,800-1,000 arasında olması ise yüksek insani kalkınma düzeyini göstermektedir. Açıklayıcı olacağı düşünülerek, insani kalkınma alt endeksleri ve HDI'nin hesaplanması - 2005 yılı HDR'sinin Türkiye verileri kullanılarak- Ek 1'de gösterilmektedir.

3.3. Diğer Kalkınma Endeksleri

HDI'nin kalkınmışlık düzeyinin özet bir ölçümü olmasından ve tek başına bazı değişkenleri içinde barındıramamasından dolayı, insani kalkınmanın ölçülmesini başka endekslerle desteklemek gerekmektedir.

³ HDI'nin üç alt unsurundan sadece gelir unsurunun endeksi hesaplanırken; SPG'ye göre GSYİH'nin gerçek, minimum ve maksimum değerlerinin logaritması alınarak pay ve paydaya yerleştirilmektedir.

Her şeyden önce HDI kalkınmanın gelir dağılımına (distributional) ve yoksunluğa (deprivational) yönelik boyutlarını tam olarak içermemektedir (Jahan, 2002: 11–12).

Zamanla HDI'yi tamamlayıcı nitelikte pek çok çalışma yapılmış; özellikle gelir dağılımı, yoksulluk, yoksunluk ve cinsiyet ayrımcılığına dayalı pek çok endeks geliştirmiştir. Bu çalışmanın sınırlarını aştığından dolayı, söz konusu endekslerin incelenmesi ayrı bir çalışmanın konusu olarak şimdilik ele alınamamaktadır⁴. Burada söz konusu endekslerin HDI ile ilgili olanları kısaca açıklanmaktadır.

HDR yayınlanmaya başladığından itibaren UNDP, özellikle kadın-erkek arasındaki eşitsizliği ele almış; ancak spesifik olarak 1995 yılında iki farklı endeks üretmiştir. Bu endekslerden birincisi Cinsiyetle İlişkilendirilmiş Kalkınma Endeksi (A Gender-related Development Index, GDI) ve diğeri ise Cinsiyeti Güçlendirme Ölçümü'dür (A Gender Empowerment Measure, GEM).

GDI, HDI gibi aynı değişkenler üzerine odaklanmış, ancak asıl ilgi odağı kadın ve erkek arasındaki eşitsizlik olmuştur (UNDP, 1995: 72). Dolayısıyla, GDI'nin HDI'den daha düşük değerler alması, endekste bulunan her unsur için geçerli olan kadın-erkek eşitsizliğinin boyutuna bağlı olmaktadır (Bardhan ve Klasen, 1999: 986). Bu endekste yaşam beklentisi için maksimum ve minimum değerler kadın-erkek arasındaki biyolojik farklılıkları yansıtacak bir biçimde oluşturulmuştur (UNDP, 1995: 130). Eğitim endeksi kadın ve erkek için HDI'de hesaplandığı gibi hesaplanmaktadır. Gelir unsuru kadın ve erkeğin kazanılan gelir/ücret ve toplam nüfus içindeki paylarına göre hesaplanmaktadır.

Öte yandan, 1995 yılında oluşturulan GEM, GDI'den kavramsal olarak çok farklıdır. GEM, insani kalkınmada kadın-erkek eşitsizliğinin etkisi üzerine odaklanmak yerine ekonomik ve politik güç çerçevesinde kadın-erkek eşitliği boyutunu ele almaktadır. Dolayısıyla bu endeks iyi bir yaşam için gerekli olan başarıları değil, birey (agency) olma eşitliğini ölçmektedir (Bardhan ve Klasen, 1999: 999). GEM endeksi üç farklı değişken üzerine odaklanmıştır (UNDP, 1995: 82): Birincisi, kazanılmış gelire dayalı iktisadi kaynaklar üzerindeki gücü gösteren değişkendir.

⁴ Söz konusu endeksleri ve hesaplanma yöntemlerini ayrıntılı bir şekilde incelemek için, bkz., Karalı, 2005: 46-71.

İkincisi, mesleki fırsatlara erişim ve ekonomik karar alma sürecine katılma değişkenidir. Bu değişken mesleki, teknik ve idari açıdan sınıflandırılan mesleklerin paylaşımıdır. Üçüncü değişken ise politik fırsatlara erişme ve politik karar alma sürecine katılım değişkenidir. Bu değişken de parlamentoda koltuk paylaşımı ile gösterilmektedir.

4. Türkiye İçin İnsani Kalkınma Endeksinin Hesaplanması

4.1. UNDP İnsani Kalkınma Raporları'nda Türkiye'nin HDI Trendi

Çalışmanın bu kısmında ilk önce yıllar itibariyle UNDP'nin Türkiye için hesapladığı HDI değerleri incelenmektedir. Daha sonra UNDP Türkiye Ofisi tarafından yapılan HDI hesaplamaları değerlendirilmektedir. Son olarak, bizim tarafımızdan bağımsız olarak Türkiye için HDI değerleri 1999–2003 yılları için hesaplanmaktadır.

UNDP'nin HDI değerlerinin analizinde dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, raporların yayımlandıkları yıllar ile HDI'nin hesaplanmasında kullanılan istatistiki verilerin elde edilmiş yıllarının farklı olmasıdır. 1990 yılından 1998 yılına kadar yayınlanan HDI değerlerini oluşturan istatistiki veriler yayımlandıkları yılın üç yıl öncesine aittir. Örneğin, 1997 yılında yayınlanan HDR'de yer alan HDI'nin hesaplanmasında kullanılan istatistiki veriler 1994 yılına ait verilerdir. 1999 yılından itibaren ise bu fark iki yıla indirilmiştir. Dolayısıyla 2005 yılında yayınlanan HDI değerlerinin 2003 yılına ait olduğunun anlaşılması gerekmektedir.

UNDP'nin 1990 yılından itibaren her yıl yayınlamış olduğu HDR'lerde zaman zaman endeks formüllerinin değiştirilmesi ve verilerin yenilenmesi gibi nedenlerle, her yayınlanan raporda ülkelerin geriye dönük endeks değerlerinin yeniden hesaplandığı görülmektedir. Bu durum ülkelerin kendi tarihsel süreci içindeki insani kalkınmaya yönelik gelişmeleri izlemede bazı sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Göstergeleri izlerken çok büyük dikkati gerektiren bu sorunlar Türkiye örneği üzerinde incelenmektedir.

Tablo 4.1'de Türkiye'nin 1990 yılından itibaren HDI değerleri gösterilmiştir. Bu tabloda her bir endeks değeri, raporların yayımlandıkları

yıla ait değerlerdir. Tablo 4.1 incelendiğinde, 1990 yılında Türkiye'nin HDI değeri ile 2004 yılındaki HDI değerinin aynı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ilk bakışta 2004 yılında Türkiye'nin insani kalkınmada 1990 yılındaki seviyesinin ötesine geçemediği ve yıllar içerisinde insani kalkınmada mesafe alınamadığı ve istikrarsızlıkların yaşandığı yorumlarının yapılması olanaklı gözükmektedir.

Tablo 4.1. Türkiye'nin HDI Değerleri, 1990–2005

HDR Yılları	İlgili Yıl HDR HDI Değerleri
1990	0,751
1991	0,694
1992	0,671
1993	0,717
1994	0,739
1995	0,792
1996	0,711
1997	0,772
1998	0,782
1999	0,728
2000	0,732
2001	0,735
2002	0,742
2003	0,734
2004	0,751
2005	0,750

Kaynak: UNDP İnsani Kalkınma Raporları'ndan derlenerek hazırlanmıştır.

Ancak böyle bir değerlendirme önemli ölçüde eksiklikler taşımaktadır. Çünkü daha önce değinildiği gibi, HDI'nin hesaplanmasında 1991 yılı başta olmak üzere 1994, 1995 ve 1999 yıllarında köklü değişiklikler yapılmıştır. HDI'nin hesaplanmasındaki bu formül değişiklikleri bir ülkenin yıllar itibarıyla kendi içinde insani kalkınma seviyesinin analizini olanaksız hale getirmektedir. Örneğin 1991 yılında eğitim endeksine okullaşma yıllarının eklenmesi ve gelir endeksinin hesaplanmasında değişikliğe gidilmesi HDI değerlerinin düşük çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla 1990 ve 1991 yıllarının HDI değerlerine bakarak Türkiye'nin insani kalkınmada gerilediğinden veya ilerleme kaydedemediğinden söz edilemez.

1991 yılından 1994 yılına kadar HDI değerleri hesaplanırken bu hesaplamanın yanında Gini katsayısı kullanılarak ayrı bir HDI değerleri hesaplanmıştır. Türkiye için Gini katsayısı ile hesaplanan HDI değerleri Tablo 4.2’de görüldüğü gibidir. Tablo 4.2’den de anlaşılacağı gibi, gelir dağılımına göre düzeltilmiş HDI değerleri, Gini katsayısının kullanılmadığı HDI değerlerine göre daha düşüktür.

Tablo 4.2. Türkiye’nin Gelir Dağılımı ile İlişkili HDI Değerleri, 1990–1993

1990	0,671
1991	0,629
1992	0,608
1993	0,650

Kaynak: 1990, 1991, 1992, 1993 tarihli UNDP *İnsani Kalkınma Raporları*’ndaki veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

1994 yılında yayınlanan Rapor’da son olarak bazı ülkelerin HDI değerleri Gini katsayısı ile hesaplanmış ancak, bu ülkeler grubu içerisinde Türkiye yer almamıştır. 1994 yılında HDI’nin hesaplanmasında kullanılan gelir sınırı değerinde ve maksimum ve minimum hedef değerlerindeki değişiklikler ile 1995 yılında eğitim endeksindeki ve 1999 yılında gelir endeksinin hesaplanmasındaki köklü değişiklikler HDI değerlerini etkilemiştir. Dolayısıyla HDI değerleri bir önceki yıllarla karşılaştırılmamaktadır (UNDP, 1999: 129).

1999 yılından itibaren endeks hesaplama yöntemlerinde herhangi bir değişiklik yapılmadığından, -1999-2005 yılları arasındaki HDR’lerde yer alan- 1997–2003 yılları arasındaki HDI değerlerinin karşılaştırılabilmesi bir ölçüde mümkün olmaktadır. Tam olarak karşılaştırılabilir olmayışının nedeni HDI endekslerinin oluşturulmasında kullanılan istatistiki verilerin her yıl iyileştirilmesi ve güncelleştirilmesidir (UNDP, 2005: 217).

UNDP, 1999 yılından itibaren İnsani Kalkınma Raporlarında geliştirilen ve güncelleştirilen istatistiki verilerle, bazı ülkelerin 1975 yılından sonraki yılları kapsayan beşer yıllık HDI trend değerlerini yayınlamıştır. Ancak, 1999 yılı Raporu’nda Türkiye için HDI trend değerleri hesaplanmamış ve hesaplama 2000 yılı Raporu’ndan sonra başlamıştır. Ayrıca, 2002 ve daha sonraki yıllarda yayımlanan Raporlarda Türkiye’nin beşer yıllık HDI trend değerleri 1975 yılından

itibaren hesaplanmış, 1995 yılında kesilmiş ve 2000 yılı için hesaplama yapılmamıştır. Tablo 4.3'te 2000 yılından itibaren yayınlanan Raporlarda Türkiye'nin beşer yıllık HDI trend değerleri gösterilmektedir.

Tablo 4.3. Türkiye'nin HDI Trendi, 1975–1995

Yıllar	HDR 2000	HDR 2001	HDR 2002	HDR 2003	HDR 2004	HDR 2005
1975	0,590	0,592	0,593	0,589	0,590	0,587
1980	0,614	0,616	0,617	0,612	0,614	0,610
1985	0,651	0,653	0,654	0,649	0,651	0,646
1990	0,683	0,684	0,686	0,681	0,683	0,678
1995	-	0,716	0,717	0,712	0,713	0,709

Kaynak: 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 tarihli UNDP *İnsani Kalkınma Raporları*'ndaki veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 4.3, istatistiki verilerin her yıl güncelleştirilmesinden kaynaklanan değişiklikleri içermektedir. Bu yüzden 1975-1995 trendi farklı yılların Raporları'nda farklılaşabilmektedir. Tablo 4.3 incelendiğinde, Tablo 4.2'nin aksine Türkiye'nin HDI değerlerinde bir istikrarsızlık değil, düzenli bir şekilde artış görülmektedir. Örneğin 2005 Raporunda Türkiye'nin 1975 yılında 0,587 olan insani kalkınma endeks değeri 1980 yılında 0,610 ve 1985 yılında ise 0,646 değerini almıştır. 1990 yılında 0,678'e yükselen endeks değeri 1995 yılında 0,709'a yükselmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin 1975 yılından itibaren insani kalkınma açısından önemli bir ilerleme kaydettiği gözlenebilmektedir. Tablo 4.1'de gösterildiği gibi, 2005 yılı raporunda -2003 verileriyle hesaplanan- endeksin 0.750'yi göstermesi de bu ilerlemenin devam ettiğini göstermektedir.

4.2. UNDP Türkiye Ofisi'nin Türkiye İnsani Gelişme Raporları

UNDP Türkiye Ofisi, 1990 yılından itibaren Türkiye İnsani Gelişme Raporu yayınlamaktadır. İlk raporlarda istatistiksel veriler yer almamaktadır. 1996 yılında yayınlanan Rapor'da ilk kez Türkiye'nin iller itibariyle HDI değerleri hesaplanmış ve sonraki yıllarda da sürdürülmüştür. Ancak 2000, 2002 ve 2003 yıllarında ulusal raporlar yayınlanmamış ve dolayısıyla HDI değerleri hesaplanmamıştır.

UNDP raporlarında kullanılan metodoloji ile hazırlanan Türkiye İnsani Gelişme Raporları iller bazında Türkiye'nin insani kalkınmasındaki performansı hakkında önemli bilgiler sunmuştur. UNDP raporlarında ileri sürülen insani kalkınma yaklaşımı ulusal raporların araştırmalarına da yansımış, cinsiyet ve kalkınma ile bölgesel kalkınma farklılıklarına değinilmiştir. 1990 yılından itibaren yayımlanan ulusal kalkınma raporlarında Türkiye'nin iktisadi büyümesi ile sosyal kalkınma performansı paralellik göstermemektedir. Dolayısıyla, ulusal raporlar gelir artışı ile eğitim başta olmak üzere sosyal alanlardaki ilerleme arasında bir ilişki kurma çabası yansıtmaktadır (UNDP Türkiye Ofisi, 1998: 12).

1995 ve 1996 yıllarına ait Ulusal Raporlara göre, eğitim alanındaki sorunlar Türkiye'nin insani kalkınma performansında engel teşkil etmektedir. Özellikle kadınların eğitim olanaklarının sınırlılığı insani kalkınma göstergelerinin iller bazında düşük çıkmasına neden olmakta ve illerin kalkınma düzeyleri üzerinde de olumsuz rol oynamaktadır (UNDP Türkiye Ofisi, 1998: 12-13, UNDP Türkiye Ofisi, 1996⁵).

1997 yılı Ulusal Raporunun ana teması sürdürülebilir insani kalkınma ile toplumsal birliktelik arasındaki ilişki ve devletin bu alandaki teşvik edici rolüdür. Rapor'da eğitim alanındaki nispi ilerlemenin ulusal ve il bazında insani kalkınmada bir artış yarattığı ve ulusal HDI değerlerini yükselttiği belirtilmektedir (UNDP Türkiye Ofisi, 1998: 13).

1998 yılı Ulusal Raporunda iktisadi büyümenin genel olarak etkileyici bir performans gösterdiği, ancak aynı başarıyı insani kalkınma alanında gösteremediği belirtilmektedir. Aynı Raporda Türkiye'de süregelen dengesiz gelir dağılımı sorunu ile sağlık, eğitim, konut edinme gibi sosyal kalkınma konularında yöre ve cinsiyete bağlı eşitsizlikler ele alınmıştır. Raporda cinsiyete bağlı eşitsizlikte özellikle kadınların ekonomik ve sosyal statülerinde bir ilerleme kaydedilemediği, kadına yönelik şiddetin devam ettiği ve okuma yazma bilmeyen kadınların oranındaki yüksekliğin de Türkiye'nin insani kalkınmadaki en önemli sorunları arasında yer aldığı belirtilmektedir (UNDP Türkiye Ofisi, 1998: 101).

⁵ 1996 yılında yayımlanan Ulusal İnsani Kalkınma Raporu'nda sayfa numaraları belirtilmemiştir. Alıntı, Rapor'un "Cinsiyet Ayrımcılığı" başlığı olan 6. Bölümünden yapılmıştır.

UNDP Türkiye Ofisi, 1999 yılında UNDP'ye paralel olarak, HDI değerlerinin hesaplanmasında formül değişikliğine gitmiştir (UNDP Türkiye Ofisi, 1999: 93). Dolayısıyla, 1996 yılından itibaren yayımlanan Ulusal Raporlarda iller bazında hesaplanan HDI değerleri karşılaştırılabilir değildir. Anlaşılacağı gibi 1999 ve sonraki yıllarda yayımlanan Ulusal Raporlarda il bazında hesaplanan HDI değerleri karşılaştırılabilme özelliğine sahip olmaktadır.

1999 yılı Ulusal Raporunda kamu sağlığı, eğitim ve çevre sorunları insani kalkınma çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu Raporda illere ait HDI değerlerinin hesaplanmasında okur/yazarlık oranı için 1990 nüfus sayımı sonuçları esas alınmış, 1997 yılı değerleri bunların ekstrapolasyonu ile elde edilmiştir. Okullaşma oranı ise 1995/96 eğitim öğretim dönemine aittir. Doğumda yaşam beklentisi verilerinin oluşturulmasında 1997 yılında yayınlanan Hoşgör'ün doktora tezi (1997) ve "Doğu Yaşam Tablosu Modelleri"nden faydalanılmıştır (UNDP Türkiye Ofisi, 1999: 93). Bu hesaplamalara göre, yüksek insani kalkınma seviyesine sahip olan iller sırasıyla Kocaeli, Yalova ve İstanbul'dur. Şırnak ili ise düşük insani kalkınma seviyesinde yer alan tek ildir (UNDP Türkiye Ofisi, 1999: 96).

2001 yılı Ulusal Raporunda ekonomik eşitsizlik sadece bölge, gelir, bilgi ve cinsiyet olarak değil; aynı zamanda haneler, yaş ve yerleşim grupları olarak da ayrılmaktadır. Sözü edilen "eşitsizlik" kavramı, ekonomik verimsizlik ve savurganlık ile ilgili olduğu kadar suç, kaçakçılık, kontrolsüz kentleşme ve sosyal huzursuzluğa neden olan temel etkenleri de temsil etmektedir (UNDP Türkiye Ofisi, 2001: 24). Aynı Rapor'da, Türkiye'deki mevcut kalkınmışlık farklılıklarına ve artan eşitsizliklere değinilerek eğitimin insani kalkınma süreci içerisinde çok önemli bir yere sahip olduğu belirtilmektedir (UNDP Türkiye Ofisi, 2001: 26).

2001 Ulusal Raporunda diğer Ulusal Raporlardan ayrı olarak Türkiye'nin iller bazında HDI değerlerinin nasıl bir eğilim içerisinde olduğu gösterilmektedir. Bunun için illerin 1975 yılında sahip olduğu HDI değerleri hesaplanmıştır. Bu hesaplama göre, yüksek insani kalkınma seviyesine hiçbir ilimiz erişememekle birlikte, 29 ilimiz düşük insani kalkınma seviyesinde yer almaktadır (UNDP Türkiye Ofisi, 2001: 38–39).

2001 yılı Ulusal Raporunda, 1997 yılı için 80 ilin HDI değerleri hesaplanmıştır. HDI değerlerinin hesaplanmasında, yine okur/yazarlık oranının 1990 nüfus sayımı sonuçlarının temel alınması ve 1997 yılı değerleri bunların ekstrapolasyonu ile elde edilmiştir. Diğer insani kalkınma göstergeleri de 1999 yılı Raporu'nda kullanılan verilerden elde edilmiştir (UNDP Türkiye Ofisi, 2001: 50). Rapordaki hesaplamalara göre, 5 ilimiz olan Kocaeli, Yalova, İstanbul, Bursa ve İzmir yüksek insani kalkınma seviyesinde yer almaktadırlar. Şırnak ili düşük insani kalkınma seviyesine sahip olan tek ilimizdir (UNDP Türkiye Ofisi, 2001: 30).

2004 Ulusal Raporunda bilişim teknolojisinin önemi vurgulanmıştır. İnsani kalkınma düzeyini yükseltecek olan bilişim ve iletişim teknolojileri (BİT) girişimleri ele alınarak; doğru ve anlamlı bilgiye erişim, istihdam yaratılması ve katılımın artırılması çerçevesinde açıklanmıştır. Raporda, Türkiye'de BİT'in insani kalkınma alanında kullanılması ile ilgili önemli eksikliklerin olduğunun tespitinde bulunmaktadır. Kırsal alanlardaki bilgisayar okur/yazarlığının ve bilgisayara erişim ve kullanım oranlarının düşük olması ve internet ağlarının yetersizliğinin insani kalkınmanın önündeki önemli engellerden biri olarak değerlendirilmektedir (UNDP Türkiye Ofisi, 2004: 56).

2004 yılı Raporunda güncel verilerin sağlıklı olmamasından dolayı 81 ilin HDI değerleri 2000 yılı için hesaplanmıştır. HDI'nin hesaplanmasında kullanılan veriler 2000 yılı nüfus sayımı sonuçlarına aittir. HDI'nin hesaplanmasında zorunlu unsur olan doğumda yaşam beklentisi verisinin hesaplanmasında ise 2001 yılı raporunda olduğu gibi yine ilgili doktora tezi ve "Doğu Yaşam Tablosu Modelleri" kullanılmıştır. 2000 yılı verileri kullanılarak iller bazında hesaplanan HDI değerlerine bakıldığında 9 ilimizin yüksek insani kalkınma seviyesinde olduğu görülmektedir. Bu illerimiz sırasıyla Kocaeli, Yalova, İstanbul, Bursa, İzmir, Muğla, Sakarya, Bolu ve Tekirdağ'dır. Bununla birlikte, 2001 yılı raporunda düşük insani kalkınma seviyesinde yer alan Şırnak ili orta insani kalkınma seviyesine çıkmış ve Türkiye'nin düşük insani kalkınma seviyesinde ili kalmamıştır (UNDP Türkiye Ofisi, 2004: 63-64).

4.3. Bağımsız Olarak Türkiye'nin İnsani Kalkınma Endeksinin Hesaplanması

Bu kısımda ilk önce 1999–2003 yıllarına ait Türkiye'nin insani kalkınma göstergeleri incelenecek ve daha sonra insani kalkınmanın alt endeksleri ve HDI değerleri hesaplanarak yorumlanacaktır. 1999–2003 yıllarının alınmasının nedeni, açıklanan nedenlerden dolayı 1999 yılından itibaren sağlıklı bir karşılaştırma yapılabilmesidir. HDI'nin hesaplanmasında gerekli olan veriler DİE'den elde edilmiştir.

4.3.1. DİE Kaynaklı Türkiye'nin İnsani Kalkınma Göstergeleri

HDI değerlerinin hesaplanmasında kullanılan dört temel insani kalkınma göstergesi, Tablo 4.4'de Türkiye örneği için yer almaktadır. Bunlardan birincisi olan doğumda yaşam beklentisi 1999 yılında 67,8 yıl olarak gerçekleşmiştir. Daha sonra bu değer yıllar içerisinde düşük bir hızla artarak 2003 yılında 68,7'ye yükselmiştir. İnsani kalkınmanın insanların kapasitelerinin bir genişleme süreci olarak tanımlanmasından dolayı, doğumda yaşam beklentisindeki bu artış Türkiye'nin insani kalkınması açısından olumlu bir gelişmedir.

HDI'nin hesaplanmasında kullanılan insani kalkınma göstergelerinden ikincisi, 15 ve üzeri yaşlardaki okur/yazarlık oranıdır. DİE'nin Hanehalkı İşgücü Anketleri'ne dayandırılan yetişkin okur/yazarlık oranı Tablo 4.4'de gösterilmiştir. Buna göre, 1999 yılında % 86,3 olan yetişkin okur/yazarlık oranı, 2003 yılında % 88,3'e yükselmiştir. Okur/yazarlık oranındaki bu yükseliş Türkiye'nin insani kalkınması açısından olumlu bir göstergedir.

Tablo 4.4. Türkiye'nin İnsani Kalkınma Göstergeleri, 1999–2003

Yıllar	Yaşam Beklentisi*	Okur/Yazarlık Oranı**	Okullaşma Oranı***	Kişi Başına GSYİH****
1999	67,8	86,3	80,47	6,133
2000	68,0	86,4	81,63	6,816
2001	68,3	86,3	82,25	6,133
2002	68,5	87,5	82,45	6,516
2003	68,7	88,3	84,46	6,937

* Doğumda yaşam beklentisi yıl olarak, ** Yetişkin Okur/yazarlık oranı (15 yaş ve üzeri) % olarak, *** İlk, orta ve yüksek öğretim kurumlarında birleştirilmiş brüt okullaşma oranı % olarak ve **** Kişi başına reel GSYİH, SGP'ye göre ABD Doları olarak gösterilmiştir.

Kaynak: DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, 2003–2004; DİE, 2005, “Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri”, <http://nkg.die.gov.tr/goster.asp?aile=3>, 23.07.2005

HDI'nin hesaplanmasında kullanılan üçüncü temel gösterge birleştirilmiş brüt okullaşma oranlarıdır. İlk, orta ve yüksek öğretim kurumlarına ait brüt okullaşma oranları Ek 2'de gösterilen işlemlerle birleştirilmiştir. Ayrıca, hesaplamalarda kullanılan okullaşma oranlarının gerçek değerlerini yansıtması amacıyla, DİE'nin gerçekleştirmiş olduğu nüfus projeksiyon çalışmaları ile güncelleştirdiği oranlar temel alınmıştır. Tablo 4.4'e bakıldığında birleştirilmiş brüt okullaşma oranının 1999 yılında %80,47 iken, yıllar içerisinde artarak 2003 yılında %84,46'ya yükseldiği görülmektedir. Birleştirilmiş brüt okullaşma oranlarındaki 1999–2003 yılları aralığındaki yükselme trendi Türkiye'nin insani kalkınması açısından olumlu bir göstergedir.

HDI'nin hesaplanmasında kullanılan dördüncü temel gösterge, SGP'ye göre hesaplanan kişi başına reel GSYİH'dır. Tablo 4.4'de Türkiye'nin bu göstergesi DİE'nin yayınları içerisinde OECD kaynaklı olarak yer almaktadır. 1999 yılında 6,133 \$ olan kişi başına reel GSYİH, 2000 yılında 6,816 \$'a yükselmiş; ancak ekonomik krizin gerçekleştiği 2001 yılında, 1999 yılındaki değerine düşmüştür. 2001 yılından itibaren artış trendine giren kişi başına reel GSYİH, 2003 yılında 6,937 \$'a yükselmiştir.

4.3.2. Bağımsız Olarak Hesaplanan Türkiye'nin İnsani Kalkınma Endeksleri

Türkiye'ye ait DİE kaynaklı insani kalkınma göstergeleri kullanılarak tarafımızdan bağımsız olarak hesaplanan insani kalkınma alt endeksleri ve HDI değerleri Tablo 4.5'te gösterilmiştir. Bu değerlerin hesaplanması Ek 3'de yer almaktadır. Alt endekslerden doğumda yaşam beklentisinde beş yıl boyunca meydana gelen olumlu artış, doğumda yaşam beklentisi endeksini de olumlu bir biçimde etkilemiştir. 1999 yılında 0,713 olan yaşam beklentisi endeksi yıllar içerisinde artarak, 2003 yılında 0,728'e yükselmiştir.

Tablo 4.5'te gösterilen eğitim endeksi; yetişkin okur/yazarlık oranları ile ilk, orta ve yüksek öğretim kurumlarındaki birleştirilmiş brüt okullaşma oranları ağırlıklı olarak oluşturulmuştur. Türkiye'nin eğitim endeksi, okur/yazarlık ve okullaşma oranlarındaki belirgin olan artışlara paralel olarak, 1999–2003 yılları arasında yükselmiştir. 1999 yılında 0,844 olan eğitim endeksi 2003 yılında 0,870 değerini almıştır.

GSYİH endeks değerlerine bakıldığında da, 2000 yılında bir önceki yıla göre artış gerçekleştiği görülmektedir. Ancak, ekonomik kriz dönemine rastlayan 2001 yılında GSYİH endeks değeri 0,705'ten 0,687'e düşmüştür. 2001 yılından itibaren GSYİH endeksi olumlu bir artış trendi göstererek 2003 yılında endeks değeri 0,708'e yükselmiştir.

Tablo 4.5. Türkiye'nin İnsani Kalkınmasının Alt Endeksleri ve HDI Değerleri, 1999-2003

Yıllar	HDI Değeri	Yaşam Beklentisi Endeksi	Eğitim Endeksi	GSYİH Endeksi
1999	0,748	0,713	0,844	0,687
2000	0,757	0,717	0,848	0,705
2001	0,753	0,722	0,850	0,687
2002	0,760	0,725	0,858	0,697
2003	0,769	0,728	0,870	0,708

Kaynak: DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, 2003–2004; DİE, 2005, “Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri”, <http://nkg.die.gov.tr/goster.asp?aile=3>, 23.07.2005 kaynaklarındaki veriler kullanılarak hesaplanmıştır.

Türkiye'nin insani kalkınma göstergelerinde artış ve azalışlar HDI'nin değerlerini yıllar içerisinde etkilemiştir. Tablo 4.5'te 1999 yılında 0,748

olan HDI değeri, 2000 yılında insani kalkınma göstergelerindeki artışlara paralel olarak 0,757'ye yükselmiştir. Ekonomik kriz dönemine rastlayan 2001 yılında, GSYİH değerinin azalmasının bir sonucu olarak HDI değeri o yıl 0,753'e gerilemiştir. 2001 yılından itibaren insani kalkınma göstergelerindeki artışlar HDI'nin değerlerine de yansımıştır. Dolayısıyla, 2001 yılında 0,753 olan HDI değeri 2003 yılında 0,769'a yükselmiştir.

5. Bağımsız Çalışma İle İnsani Kalkınma Raporları'nın Karşılaştırılması

5.1. İnsani Kalkınma Göstergelerinin Karşılaştırılması

UNDP, insani kalkınma göstergeleri için kullandığı verileri uluslararası kuruluşlardan⁶ elde etmektedir. Ayrıca UNDP, Türkiye'nin insani kalkınma göstergeleri için hem bu kuruluşlar hem de DİE verilerinden yararlanmaktadır. Bu durumda Türkiye için hesaplanacak olan HDI değerleri UNDP'nin hesapladığı değerlerden farklılaşabilmektedir. Burada ilk önce DİE kaynaklı verilerden elde edilen Türkiye'nin insani kalkınma göstergeleri ile UNDP'nin yayınladığı HDR'lerde yer alan Türkiye'ye ilişkin göstergeler karşılaştırılarak yorumlanacaktır. Daha sonra bu göstergeler kullanılarak hesaplanan HDI değerlerindeki farklılıklar değerlendirilecektir.

HDR'lerde yer alan Türkiye'ye ait 1999–2003 yılı insani kalkınma göstergeleri ile DİE kaynaklı aynı yıllara ait göstergeler Tablo 5.1'de gösterilmektedir. Bu göstergelerden doğumda yaşam beklentisi UNDP'nin kullandığı kaynaklara göre 69,5'dir. DİE'nin hesaplamalarına göre ise, bu gösterge aynı yıl için 67,8'dir. Bu göstergeler 2003 yılına kadar ılımlı bir biçimde artmıştır. 2002 yılındaki HDR'ye göre 70,4, DİE'ye göre ise 68,5 olarak gerçekleşmiştir. Ancak UNDP'nin 2003 yılı için kullandığı doğumda yaşam beklentisi 70,4'ten 68,7'ye gerilemiştir. Bu değer aynı yıl için DİE'nin kullandığı değere eşittir.

İkinci insani kalkınma göstergesi yetişkin okur/yazarlık oranıdır. HDR'lerde yer alan bu oranlar ile DİE'nin hesapladığı oranlardan biraz düşük olmakla birlikte 2003 yılında her iki kurumun da kullandığı oran

⁶ ILO, UNICEF, UNESCO, UNPOP, UNSD ve WHO gibi kuruluşlardır.

aynıdır. 2003 yılı için 2005 HDR’inde ve DİE kaynaklarında bu oran %88,3’tür.

Tablo 5.1. UNDP’nin Kullandığı İnsani Kalkınma Göstergeleri İle DİE Kaynaklı İnsani Kalkınma Göstergelerinin Karşılaştırılması, 1999 -2003

Yıllar	Yaşam Beklentisi*		Okur/Yazarlık Oranı**		Okullaşma Oranı***		Kişi Başına GSYİH****	
	DİE	HDR	DİE	HDR	DİE	HDR	DİE	HDR
1999	67,8	69,5	86,3	84,0	80,47	62	6,133	6,380
2000	68,0	69,8	86,4	85,1	81,63	62	6,816	6,974
2001	68,3	70,1	86,3	85,5	82,25	60	6,133	5,890
2002	68,5	70,4	87,5	86,5	82,45	68	6,516	6,390
2003	68,7	68,7	88,3	88,3	84,46	68	6,937	6,772

* Doğumda yaşam beklentisi yıl olarak, ** Yetişkin Okur/yazarlık oranı (15 yaş ve üzeri) % olarak, *** İlk, orta ve yüksek öğretim kurumlarında birleştirilmiş brüt okullaşma oranı % olarak ve **** Kişi başına reel GSYİH, SGP’ye göre ABD Doları olarak gösterilmiştir.

Kaynak: DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, 2003–2004; DİE, 2005, “Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri”, <http://nkg.die.gov.tr/goster.asp?aile=3>, 23.07.2005 kaynaklarındaki veriler kullanılarak hesaplanmıştır; UNDP’nin 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 İnsani Kalkınma Raporları’ndan derlenerek hazırlanmıştır

İlk, orta ve yüksek öğretim kurumlarındaki brüt okullaşma oranları HDR’lerde yer alan oranlar ile bağımsız olarak hesaplanan oranlardan farklılaşmaktadır. Bu farklılığın nedeni, UNDP’nin yüksek öğretim okullaşma oranını hesaplarken yalnızca fen bilimleri, matematik ve mühendislik bölümlerini dikkate almış olmasından kaynaklanmaktadır. Bağımsız olarak hesapladığımız okullaşma oranlarında yüksek öğretim kurumları arasında her hangi bir ayırım yapılmamıştır. Meslek yüksek okulları ile açık öğretim kurumu da hesaplamalara dahil edilmiştir. Buna göre, 2003 yılına ait birleştirilmiş brüt okullaşma oranı Tablo 5.1’de gösterildiği gibi 2005 yılı HDR’de %68 iken söz konusu hesaplamada %84,46’dır.

İnsani kalkınma göstergelerinden dördüncüsü olan kişi başına GSYİH, HDR’lerde kullanılan değerleri ile DİE kaynaklarındaki değerleri arasında çok az farklılık vardır. Bu farklılıklardan en önemlisi Türkiye’nin ekonomik kriz yılı olan 2001 yılında gerçekleşen değerler arasındadır. HDR’de 2001 yılına ait kişi başına GSYİH değeri 5,890 \$ iken, DİE kaynaklarında bu değer 6,133 \$’dır. 2001 yılından sonra her iki

kaynaktaki gelir değerlerinde bir artış gözükmektedir. 2005 HDR'sinde Türkiye'nin 2003 yılına ait kişi başına GSYİH'si 6,772 \$ iken, DİE kaynaklarında aynı yıl için bu gösterge 6,937 \$ olarak görülmektedir.

5.2. İnsani Kalkınma Endekslerinin Karşılaştırılması

İnsani kalkınma göstergelerinde oluşan farklılıklar HDI değerlerine de yansımaktadır. Her iki kaynaktan elde edilen okur/yazarlık ve gelir göstergeleri arasında çok fazla farklılık yoktur. Ancak, farklılık doğumda yaşam beklentisi ve özellikle okullaşma oranlarında gözlemlenmektedir. Tablo 5.2'den görüldüğü gibi bağımsız olarak hesaplanan HDI değerleri UNDP'nin hesapladığı HDI değerlerinden yüksek çıkmıştır. Bu durum iki farklı olguya işaret etmektedir. Birincisi, okullaşmanın insani kalkınmaya olan katkısının çok önemli olduğunu göstermesidir. İkincisi ise, insani kalkınma için fen bilimleri, matematik ve mühendislik bölümleri dışındaki bilim dallarındaki okullaşmanın da insani kalkınmaya olan katkısı dikkate alındığında, HDI değerlerinde bir yükselme sağlayacağıdır.

Bununla birlikte, UNDP'nin 2003 yılı verilerine göre hesaplanmış olduğu HDI değeri bir önceki yıla göre düşmüştür. Bunun nedeni, doğumda yaşam beklentisinin önceki yıllara göre düşük gösterilmesinden kaynaklanmaktadır. Okullaşma oranları sabit kalmış olmakla birlikte, okur/yazarlık ve gelir göstergeleri yükselmiştir. Uzun ve sağlıklı bir yaşamı temsil eden doğumda yaşam beklentisi, diğer göstergeler yükselse bile, insani kalkınma düzeyini önemli ölçüde etkilemektedir. Bu yüzden 2005 HDR'sinde 2003 yılına ait HDI değeri bir önceki yıla göre düşük çıkmıştır.

Tablo 5.2. Bağımsız Olarak Hesaplanan HDI Değerleri ile UNDP'nin Hesapladığı HDI Değerleri, 1999–2003

Yıllar	Bağımsız HDI	UNDP HDI	Bağımsız Yaşam Endeksi	UNDP Yaşam Endeksi	Bağımsız Eğitim Endeksi	UNDP Eğitim Endeksi	Bağımsız Gelir Endeksi	UNDP Gelir Endeksi
1999	0,748	0,735	0,713	0,740	0,844	0,770	0,687	0,690
2000	0,757	0,742	0,717	0,750	0,848	0,770	0,705	0,710
2001	0,753	0,734	0,722	0,750	0,850	0,770	0,687	0,680
2002	0,760	0,751	0,725	0,760	0,858	0,800	0,697	0,690
2003	0,769	0,750	0,728	0,730	0,870	0,820	0,708	0,700

Kaynak: DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, 2003–2004; DİE, 2005, “Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri”, <http://nkg.die.gov.tr/goster.asp?aile=3>, 23.07.2005 kaynaklarındaki veriler kullanılarak hesaplanmıştır; UNDP'nin 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 İnsani Kalkınma Raporları'ndan derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 5.2'de hesaplanan HDI değerleri arasındaki farklılıkları göstermektedir. Genel olarak bakıldığında, bağımsız olarak hesaplanan HDI değerleri UNDP'nin hesapladığı HDI değerlerinden daha yüksektir. Ekonomik kriz yılı olan 2001 yılında her iki HDI değeri düşmekle birlikte, bağımsız olarak hesaplanan HDI değeri diğerine göre daha az düşmüştür. Bunun nedeni, okullaşma oranlarının HDR'lerde yer alan oranlardan daha yüksek olmasıdır. Dolayısıyla, gelirden gerçekleşen bir azalmaya rağmen, yüksek okullaşma oranlarının HDI değerinin çok fazla azalmasını dengeleyici bir rol oynadığı söylenebilir.

Sonuç

Kalkınmanın sadece iktisadi büyüme ile ölçülmesinin yetersiz olması, insan eksenli ölçme tekniklerinin geliştirilmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, bilimsel çalışmalar ışığında UNDP tarafından geliştirilen HDI insani kalkınmanın özet bir ölçümünü vermekte ve ülkeleri kendi içinde ve başka ülkelerle karşılaştırma olanağı sunmaktadır. HDI sağlık, bilgi ve gelir düzeyi şeklinde üç temel unsura dayalı olarak hesaplanmaktadır. Bu unsurlar iyi bir yaşamın ve ekonomik kaynaklara ulaşmanın temel unsurları olup, bu unsurlar çok sayıda siyasal ve sosyal unsurların gerçekleştirilmesinde de anahtar bir rol oynamaktadırlar.

İlk kez 1990 yılında hesaplanan ve yıllık HDR'lerde yayınlanan HDI, zamanla geliştirilmiş ve 1999 yılında nihai şeklini almıştır (HDI zamanla

GDI ve GEM gibi endekslerle desteklenmiştir). Farklı yıllardaki formül değişiklikleri nedeniyle, her yıl hesaplanan HDI'ler diğer yıllarla karşılaştırılmamaktadır. 1999 yılından sonra bu sorun ortadan kalkmaktadır. Öte yandan, HDR'ler, ilgili olduğu yıldan geriye doğru, 1975 yılından başlamak üzere beşer yıllık HDI trendlerini vermektedir. Bunlar ülkeleri kendi içinde ve diğer ülkelerle daha sağlıklı bir şekilde karşılaştırma olanağı sağlamaktadır.

Bu bağlamda, 1990-2005 yılları arasında ilgili yıl HDR'lerinde yer alan HDI değerleri, Türkiye için anlamsız istikrarsızlıklar sergilemektedir ve kendi içinde karşılaştırılabilir olmaktan uzaktır. Buna karşılık 1975-1995 yılları için hesaplanan beşer yıllık trend değerleri, Türkiye'nin istikrarlı bir HDI sergilediğini göstermektedir. Örneğin 2005 yılı HDR'sine göre, Türkiye'nin HDI değerleri 1975 yılında 0,587 iken, 1980'de 0,610, 1985'te 0,646, 1990'da 0,678 ve 1995'te 0,709 olarak gerçekleşmiştir. Aynı raporda -2003 yılı verileriyle- endeksin 0,750'yi göstermesi bu olumlu trendin devam ettiğini göstermektedir. Belirtmek gerekir ki, bu sonuçlara rağmen, Türkiye sadece orta insani kalkınma düzeyi sınırları (0,5000-0,799) içinde hareket etmiş olmaktadır.

Öte yandan UNDP Türkiye Ofisi de, 1990 yılından itibaren (bazı yıllar hariç) ulusal düzeyde yıllık raporlar yayınlamakta ve iller itibariyle HDI değerlerini hesaplamaktadır. HDR'lerde kullanılan yöntemle hazırlanan bu raporlar iller bazında Türkiye'nin insani kalkınmasındaki performansı hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Bu raporlarda cinsiyet ve bölgesel kalkınma farklılıklarına, eğitim düzeyindeki düşüklüğün Türkiye'de insani kalkınma düzeyinin düşük çıkmasına neden olduğuna ve zaman zaman ortaya çıkan büyüme başarılarına rağmen insani kalkınma alanında aynı başarının gösterilemediğine değinilmiştir. Ayrıca gelir dağılımı, eğitim, konut edinme gibi sosyal kalkınma konularında; bölgesel, cinsiyet, haneler ve yaşa bağlı eşitsizliklerin ve ayrımcılıkların olduğuna dair çeşitli konular belirgin bir şekilde açıklanmıştır. Bu raporlara göre, Kocaeli, Yalova, İstanbul, Bursa, İzmir, Muğla, Sakarya, Bolu ve Tekirdağ gibi iller dışında, yüksek insani kalkınma düzeyinde il bulunmamaktadır ve illerin çoğu orta insani düzeyinde yer almaktadır. Bu sonuç UNDP'ile uyuşmaktadır.

Son olarak, Türkiye'ye ait DİE kaynaklı insani kalkınma göstergeleri kullanılarak, tarafımızdan bağımsız olarak insani kalkınma alt endeksleri

ve HDI değerleri hesaplanmıştır. Buna göre; 1999 yılında 0,748 olan HDI değeri, 2000 yılında insani göstergelerindeki artışa paralel olarak 0,757'ye yükselmiştir. Ekonomik kriz yılına rastlayan 2001 yılında, GSYİH azalmasının bir sonucu olarak, HDI değeri 0,753'e gerilemiştir. 2001 yılından sonra HDI yeniden yükselmeye başlamış ve 2003 yılında 0,769 olarak gerçekleşmiştir. Ne var ki, yükselme eğilimine rağmen, UNDP raporlarına benzer şekilde, Türkiye'nin orta insani kalkınma düzeyini aşamadığı görülmektedir.

DİE kaynaklı göstergelerle UNDP'nin kullandığı göstergelerin farklılaşması, küçük ölçüde de olsa, HDI değerlerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Bağımsız olarak hesaplanan HDI değerleri daha istikrarlı bir artış eğiliminde ve küçük miktarda da olsa daha yüksek düzeylerde çıkmıştır. Ancak, bu durum Türkiye'nin insani kalkınma düzeyinin diğer ülkelere göre daha yüksek olduğunun açık bir göstergesi değildir. Bunun nedeni bağımsız olarak hesaplanan HDI değerlerinin uluslararası karşılaştırmalara açık olmamasıdır. Türkiye'nin HDI açısından diğer ülkelerle karşılaştırılması başka bir araştırmanın konusu olduğundan burada üzerinde durulamamaktadır.

Belirtmek gerekir ki, Türkiye geneli için bağımsız olarak HDI'nin hesaplanmasının mümkün olmasına rağmen, iller düzeyinde tam bir hesaplama yapabilmek mümkün gözükmemektedir. UNDP Türkiye Ofisi'nin iller düzeyindeki hesaplamalarında görülebileceği gibi, ilgili yıllara ait olmayan verilerin ve yakın göstergelerin kullanılması zorunluluğu açıkça bu zorluğu göstermektedir. Bu yüzden UNDP standartlarında iller düzeyinde resmi verilerin oluşturulması ve bu şekliyle araştırmacılara sunulması son derece önemli gözükmektedir. Böylece bilimsel çalışmalar, Türkiye'de tüm illeri kapsayan ve –gelir, eğitim ve sağlık açısından- farklılıkları dikkate alan bir insani kalkınma politikasının belirlenmesi ve başarılması konusunda, daha fazla yol gösterici olabilecektir.

Kaynaklar

Anand, Sudhir ve Amartya Sen (1995), “Gender Inequality in Human Development: Theories and Measurement”, **Human Development Report Office Occasional Paper 19**, UNDP, New York.

Bardhan, Kalpana ve Stephan Klasen (1999), “UNDP’s Gender-Related Indices: A Critical Review”, **World Development**, Vol.27, No.6: 985-1010.

DİE (2003), **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara

DİE (2004), **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara

DİE (2005), “Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri”, <http://nkg.die.gov.tr/goster.asp?aile=3>, 23.07.2005.

DİE (2005), “Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Haber Bültenleri”, <http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/GSYIH/gsyih.html>, 23.07.2005

Jahan, Selim (2002), “Measuring Human Development: Evolution of the Human Development Index”, http://www.hdr.undp.org/docs/training/oxford/readings/Jahan_HDI.pdf, 23.08.2004

Karalı, Burak (2005), “İnsani Kalkınma ve Ölçümü: Türkiye Örneği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ZKÜ SBE, Zonguldak.

Srinivasan, T. N. (1994), “Human Development: A New Paradigm or the Wheel?”, **The American Economic Review**, Vol.84, No.2, Mayıs 1994: 238-243.

Streeten, Paul (1994), “Human Development: Means and Ends”, **The American Economic Review**, Vol.84, No.2, Mayıs 1994: 232-237.

Todaro, Michael P. (1992), “Human Development Report 1992”, **Population and Development Review**, Vol.18, No.2, June 1992: 359-363.

UNDP (1990), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (1991), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (1992), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (1993), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (1994), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (1995), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (1996), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (1997), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (1998), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (1999), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (2000), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (2001), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (2002), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (2003), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (2004), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP (2005), **Human Development Report**, New York: Oxford University Press.

UNDP Türkiye Ofisi (1996), **Türkiye İnsani Gelişme Raporu**, *Ankara*.

UNDP Türkiye Ofisi (1998), **Türkiye İnsani Gelişme Raporu**, *Ankara*.

UNDP Türkiye Ofisi (1999), **Türkiye İnsani Gelişme Raporu**, *Ankara*.

UNDP Türkiye Ofisi (2001), **Türkiye İnsani Gelişme Raporu**, Ankara.

UNDP Türkiye Ofisi (2004), **Türkiye İnsani Gelişme Raporu**, Ankara.

Ekler

Ek 1. HDI'nin Hesaplanması

İnsani kalkınma alt endeksleri ve HDI'nin hesaplanması -2005 yılı HDR'sinin Türkiye verileri kullanılarak- aşağıda gösterilmektedir.

[Boyut Endeksi = (Ülkenin Gerçek Değeri–Minimum Değer) / (Maksimum Değer–Minimum Değer)]

$$a) \text{ Yaşam beklentisi endeksi} = (68,7 - 25) / (85 - 25) = 0,73$$

b) Eğitim Endeksi

$$i) \text{ Yetişkin Okur/Yazarlık Endeksi} = (88,3 - 0) / (100 - 0) = 0,883$$

$$ii) \text{ Brüt Okullaşma Endeksi} = (68 - 0) / (100 - 0) = 0,680$$

$$iii) \text{ Eğitim Endeksi} = 2/3 (\text{Yetişkin Okur/yazarlık Endeksi}) + 1/3 (\text{Brüt Okullaşma Endeksi}) = 2/3 (0,883) + 1/3 (0,680) = 0,82$$

c) Gelir Endeksi

$$\text{GSYİH Endeksi} = [\text{Log} (6,772) - \text{Log} (100)] / [\text{Log} (40,000) - \text{Log} (100)] = 0,70$$

d) HDI'nin Hesaplanması

$$[\text{HDI} = (1/3)(\text{Doğumda Yaşam Beklentisi Endeksi}) + (1/3)(\text{Eğitim Endeksi}) + (1/3)(\text{GSYİH Endeksi})] = 1/3 (0,73) + 1/3 (0,82) + 1/3 (0,70) = 0,750$$

Ek 2. Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Oranı

Birleştirilmiş brüt okullaşma oranı şu şekilde hesaplanmıştır:

$$\text{Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Oranı} = (A_1A_2 + B_1B_2 + C_1C_2) / (A_2 + B_2 + C_2)$$

A_1 = İlk Öğretim Okullaşma Oranı

A_2 = İlk Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı

B_1 = Orta Öğretim Okullaşma Oranı

B_2 = Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı

C_1 = Yüksek Öğretim Okullaşma Oranı

C_2 = Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı

Ek 3. Türkiye’de İnsanı Kalkınma Alt Endesleri ve HDI Değerleri

a) Doğumda Yaşam Beklentisi Endeksinin Hesaplanması

[Yaşam Beklentisi Endeksi = (Ülkenin Gerçek Değeri–Minimum Değer)/(Maksimum Değer–Minimum Değer)]

1999 Yılı İçin Doğumda Yaşam Beklentisi = 67,8 Yıl

Yaşam Beklentisi Endeksi = $(67,8 - 25) / (85 - 25) = 0,713$

2000 Yılı İçin Doğumda Yaşam Beklentisi = 68,0 Yıl

Yaşam Beklentisi Endeksi = $(68,0 - 25) / (85 - 25) = 0,717$

2001 Yılı İçin Doğumda Yaşam Beklentisi = 68,3 Yıl

Yaşam Beklentisi Endeksi = $(68,3 - 25) / (85 - 25) = 0,722$

2002 Yılı İçin Doğumda Yaşam Beklentisi = 68,5 Yıl

Yaşam Beklentisi Endeksi = $(68,5 - 25) / (85 - 25) = 0,725$

2003 Yılı İçin Doğumda Yaşam Beklentisi = 68,7 Yıl

Yaşam Beklentisi Endeksi = $(68,7 - 25) / (85 - 25) = 0,728$

b) Eğitim Endeksinin Hesaplanması

[Eğitim Endeksi = (Ülkenin Gerçek Değeri–Minimum Değer) / (Maksimum Değer–Minimum Değer)]

1999 Yılı İçin Yetişkin Okur/Yazarlık Oranı = % 86,3

Yetişkin Okur/Yazarlık Endeksi = $(86,3 - 0) / (100 - 0) = 0,863$

İlk Öğretim Okullaşma Oranı = % 94,30

Orta Öğretim Okullaşma Oranı = % 57,00

Yüksek Öğretim Okullaşma Oranı = % 21,05

İlk Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 10 028 979

Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 2 316 350

Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 1 419 927

Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Oranı = $[(94,30)(10\ 028\ 979)+(57,00)(2\ 316\ 350)+(21,05)(1\ 419\ 927)]$

$/ [(10\ 028\ 979 + 2\ 316\ 350 + 1\ 419\ 927)] = 80,47$

Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Endeksi = $(80,47 - 0) / (100 - 0) = 0,805$

Eğitim Endeksi = $(2/3)(0,863) + (1/3)(0,805) = 0,844$

2000 Yılı İçin Yetişkin Okur/Yazarlık Oranı = % 86,4

Yetişkin Okur/Yazarlık Endeksi = $(86,4 - 0) / (100 - 0) = 0,864$

İlk Öğretim Okullaşma Oranı = % 96,18

Orta Öğretim Okullaşma Oranı = % 55,95

Yüksek Öğretim Okullaşma Oranı = % 20,77

İlk Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 10 480 721

Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 2 362 653

Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 1 508 205

$$\text{Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Oranı} = [(96,18)(10\ 480\ 721)+(55,96)(2\ 362\ 653)+(20,77)(1\ 508\ 205)] / [(10\ 480\ 721 + 2\ 362\ 653 + 1\ 508\ 205)] = 81,63$$

$$\text{Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Endeksi} = (81,63 - 0) / (100 - 0) = 0,816$$

$$\text{Eğitim Endeksi} = (2/3)(0,864) + (1/3)(0,816) = 0,848$$

$$2001 \text{ Yılı İçin Yetişkin Okur/Yazarlık Oranı} = \% 86,3$$

$$\text{Yetişkin Okur/Yazarlık Endeksi} = (86,3 - 0) / (100 - 0) = 0,863$$

$$\text{İlk Öğretim Okullaşma Oranı} = \% 96,63$$

$$\text{Orta Öğretim Okullaşma Oranı} = \% 60,90$$

$$\text{Yüksek Öğretim Okullaşma Oranı} = \% 21,32$$

$$\text{İlk Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı} = 10\ 477\ 616$$

$$\text{Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı} = 2\ 579\ 816$$

$$\text{Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı} = 1\ 568\ 384$$

$$\text{Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Oranı} = [(96,63)(10\ 477\ 616)+(60,90)(2\ 579\ 819)+(21,32)(1\ 568\ 384)] /$$

$$[(10\ 477\ 616 + 2\ 579\ 819 + 1\ 568\ 384)] = 82,25$$

$$\text{Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Endeksi} = (82,25 - 0) / (100 - 0) = 0,823$$

$$\text{Eğitim Endeksi} = (2/3)(0,863) + (1/3)(0,823) = 0,850$$

$$2002 \text{ Yılı İçin Yetişkin Okur/Yazarlık Oranı} = \% 87,5$$

$$\text{Yetişkin Okur/Yazarlık Endeksi} = (87,5 - 0) / (100 - 0) = 0,875$$

$$\text{İlk Öğretim Okullaşma Oranı} = \% 96,40$$

$$\text{Orta Öğretim Okullaşma Oranı} = \% 76,70$$

$$\text{Yüksek Öğretim Okullaşma Oranı} = \% 24,04$$

$$\text{İlk Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı} = 10\ 331\ 619$$

$$\text{Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı} = 3\ 034\ 959$$

Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 1 798 623

$$\text{Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Oranı} = [(96,40)(10\ 331\ 619) + (76,70)(3\ 034\ 959) + (24,04)(1\ 798\ 623)] / [(10\ 331\ 619 + 3\ 034\ 959 + 1\ 798\ 623)] = 82,45$$

$$\text{Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Endeksi} = (82,45 - 0) / (100 - 0) = 0,825$$

$$\text{Eğitim Endeksi} = (2/3)(0,875) + (1/3)(0,825) = 0,858$$

2003 Yılı İçin Yetişkin Okur/Yazarlık Oranı = % 88,3

$$\text{Yetişkin Okur/Yazarlık Endeksi} = (88,3 - 0) / (100 - 0) = 0,883$$

İlk Öğretim Okullaşma Oranı = % 96,17

Orta Öğretim Okullaşma Oranı = % 84,04

Yüksek Öğretim Okullaşma Oranı = % 24,08

İlk Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 10 479 538

Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 3 014 392

Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı = 1 841 546

$$\text{Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Oranı} = [(96,17)(10\ 479\ 538) + (84,04)(3\ 014\ 392) + (24,08)(1\ 841\ 546)] / [(10\ 479\ 538 + 3\ 014\ 392 + 1\ 841\ 546)] = 84,46$$

$$\text{Birleştirilmiş Brüt Okullaşma Endeksi} = (84,46 - 0) / (100 - 0) = 0,845$$

$$\text{Eğitim Endeksi} = (2/3)(0,883) + (1/3)(0,845) = 0,870$$

c) GSYİH Endeksinin Hesaplanması

$$\text{1999 Yılı GSYİH Endeksi} = [\text{Log}(6,133) - \text{Log}(100)] / [\text{Log}(40,000) - \text{Log}(100)] = 0,687$$

$$\text{2000 Yılı GSYİH Endeksi} = [\text{Log}(6,816) - \text{Log}(100)] / [\text{Log}(40,000) - \text{Log}(100)] = 0,705$$

$$2001 \text{ Yılı GSYİH Endeksi} = [\text{Log} (6,133) - \text{Log} (100)] / [\text{Log} (40,000) - \text{Log} (100)] = 0,687$$

$$2002 \text{ Yılı GSYİH Endeksi} = [\text{Log} (6,516) - \text{Log} (100)] / [\text{Log} (40,000) - \text{Log} (100)] = 0,697$$

$$2003 \text{ Yılı GSYİH Endeksi} = [\text{Log} (6,937) - \text{Log} (100)] / [\text{Log} (40,000) - \text{Log} (100)] = 0,708$$

d) HDI'nin Hesaplanması

$$[\text{HDI} = (1/3)(\text{Doğumda Yaşam Beklentisi Endeksi}) + (1/3)(\text{Eğitim Endeksi}) + (1/3)(\text{GSYİH Endeksi})]$$

$$1999 \text{ Yılı HDI} = (1/3)(0,713) + (1/3)(0,844) + (1/3)(0,687) = 0,238 + 0,281 + 0,229 = 0,748$$

$$2000 \text{ Yılı HDI} = (1/3)(0,717) + (1/3)(0,848) + (1/3)(0,705) = 0,239 + 0,283 + 0,235 = 0,757$$

$$2001 \text{ Yılı HDI} = (1/3)(0,722) + (1/3)(0,850) + (1/3)(0,687) = 0,241 + 0,283 + 0,229 = 0,753$$

$$2002 \text{ Yılı HDI} = (1/3)(0,725) + (1/3)(0,858) + (1/3)(0,697) = 0,242 + 0,286 + 0,232 = 0,760$$

$$2003 \text{ Yılı HDI} = (1/3)(0,728) + (1/3)(0,870) + (1/3)(0,708) = 0,243 + 0,290 + 0,236 = 0,769$$